

Monika Wiśniewska

<https://orcid.org/0000-0002-8877-8807>

Instytut Historii Nauki PAN

Pierwszy za żelazną kurtyną. Początki Komitetu Ochrony Praw Dziecka

Abstrakt: Celem artykułu jest przybliżenie początków działalności Komitetu Ochrony Praw Dziecka – unikalnej, oddolnej inicjatywy w PRL i pierwszej tego typu organizacji społecznej w krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Zaprezentowana zostanie również postać założycielki i liderki środowiska skupionego wokół Komitetu, Marii Łopatkowej. W tekście zarysowano tło konfliktu między kierownictwem Komitetu a władzami partyjno-rządowymi PRL, zwłaszcza Ministerstwem Oświaty i Wychowania. Nowatorskie opracowanie, bazujące na nieznanych szerzej archiwaliach, naświetla proces dojrzewania i przeobrażania świadomości społecznej w zakresie praw dziecka oraz pionierską na tym polu rolę Komitetu.

Słowa kluczowe: PRL, prawa człowieka, prawa dziecka, opieka nad dzieckiem, Maria Łopatkowa, Komitet Ochrony Praw Dziecka.

Abstract: The article aims to present the beginnings of the Committee for the Protection of Children's Rights – a unique grassroots initiative in the Polish People's Republic and the first social organisation of this type in Central and Eastern Europe. The founder and leader of the circle around the Committee, Maria Łopatkowa, will also be presented. The text outlines the background to the conflict between the Committee's leadership and the party and government authorities of the Polish People's Republic, especially the Ministry of Education. The innovative study, based on largely unknown archives, highlights the evolution and transformation of social awareness of children's rights and the pioneering role of the Committee in this field.

Keywords: People's Republic of Poland, human rights, children's rights, child care, Maria Łopatkowa, Committee for the Protection of Children's Rights.

Wstęp

Wielopłaszczyznowa rywalizacja zimnowojenna, stopniowe przeobrażenia modelu państw europejskich w kierunku *welfare states* – z uwzględnieniem istotnych różnic między Europą Zachodnią a krajami socjalistycznymi, a także stopniowy wzrost wskaźnika upowszechnienia edukacji, w tym na poziomie średnim i wyższym oraz aktywności zawodowej kobiet, w drugiej połowie XX w. stały się istotnymi katalizatorami przemian prawodawstwa rodzinnego, wraz ze stopniowym wzmacnianiem pozycji prawnej kobiety, a także statusu dziecka – od postrzegania go w kategoriach przedmiotu prawa i opieki w stronę większego uznania podmiotowości¹. Po obu stronach żelaznej kurtyny nośnymi hasłami – choćby na poziomie deklaracyjnym bądź propagandowym – były idee praw człowieka, w tym równouprawnienia kobiet oraz ochrony praw dziecka. Pod koniec lat siedemdziesiątych na arenie międzynarodowej wyraźnie słyszalny stał się głos Polski opowiadającej się za wzmocnieniem ochrony praw najmłodszych obywateli. Z inicjatywy PRL Komisja Praw Człowieka ONZ rozpoczęła w 1978 r. prace nad nowym międzynarodowym aktem ochrony praw dziecka. Pomysł wyszedł ze strony władz partyjno-rządowych, które liczyły przede wszystkim na budowanie pozytywnego wizerunku PRL w opinii Zachodu. Międzynarodowe ożywienie wokół idei praw człowieka rezonowało już w polskim społeczeństwie, w którym narastała niechęć wobec łamiącej prawa człowieka władzy, aktywizowała się opozycja demokratyczna i rodził ruch Solidarności. Niewydolna gospodarka PRL, niedobory zaopatrzenia i brak podstawowych artykułów żywnościowych doprowadziły do kryzysowej sytuacji społecznej w kraju, rzutu na codzienne funkcjonowanie polskich rodzin². Wspomniane okoliczności pozostawały w ścisłym związku z zawiązaniem się na początku lat osiemdziesiątych Komitetu Ochrony Praw Dziecka jako pierwszej tego typu inicjatywy obywatelskiej na terenie państw ówczesnego bloku wschodniego, a także – biorąc pod uwagę porządek chronologiczny – poprzedziły fakt ukonstytuowania się Komitetu Praw Dziecka przy ONZ³. Choć Komitet działa od ponad czterech dekad, nie doczekał się dotąd monograficznego czy choćby obszerniejszego opracowania⁴.

¹ Szerzej zob. H. Kaelble, *A Social History of Europe 1945–2000. Recovery and Transformation after Two World Wars*, New York–Oxford 2013, s. 13–35; 234–236, 250–270; T. Inglot, D. Szikra, C. Rań, *Mothers, Families, or Children? Family Policy in Poland, Hungary, and Romania, 1945–2020*, Pittsburgh 2022; A.N. Ruble, *Entangled Emancipation. Women's Rights in Cold War Germany*, Toronto 2023.

² Zob. M. Zaremba, *Wielkie rozczarowanie: geneza rewolucji Solidarności*, Kraków 2023; K. Kosiński, *Nastolatki '81: świadomość młodzieży w epoce „Solidarności”*, Warszawa 2002.

³ Szerzej zob. D. Stadniczeńko, *Komitet Praw Dziecka ONZ. Rola i znaczenie. Komentarze*, Lublin 2019.

⁴ Przykładowo zob. M. Kątna, *Komitet Ochrony Praw Dziecka – wczoraj, dziś, jutro*, w: *Prawa dziecka: deklaracje i rzeczywistość*, red. J. Bińczycka, Kraków 1999, s. 195–201;

Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie okoliczności jego powstania, ogólnego charakteru działalności, zarysowanie postaci założycielki oraz nasświetlenie problemów, które towarzyszyły początkom jego prac.

Opracowanie ma charakter nowatorski i bazuje w znacznej mierze na nieznanym szerzej materiałach źródłowych. Podstawę artykułu stanowi dokumentacja przechowywana w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, przede wszystkim zespoły akt Wydziału Oświaty i Nauki KC PZPR, Ministerstwa Oświaty i Wychowania, Instytutu Badania Prawa Sądowego, Telewizji Polskiej SA, Polskiej Agencji Prasowej SA. Wykorzystano także archiwalia dotyczące Komitetu Ochrony Praw Dziecka przechowywane w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, akta Państwowego Zespołu Ognisk Wychowawczych z Archiwum Państwowego w Warszawie Oddział w Milanówku, akta osobowe Marii Łopatkowej – założycielki KOPD z Archiwum Sejmowego, niepublikowane „Biuletyny Sejmowej Komisji Oświaty i Wychowania” pochodzące z Biblioteki Sejmowej oraz archiwalia z Działu Dokumentacji i Zbiorów Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego. Dużą pomocą posłużyły informacje pozyskane w drodze wywiadu, przede wszystkim ze współzałożycielką i długoletnią przewodniczącą KOPD, Mirosławą Kątną. Kwerenda w archiwum zakładowym KOPD nie została przeprowadzona. W związku z częstymi zmianami siedziby organizacji archiwum dysponuje jedynie zdekompletowanym zbiorem akt, niepozwalającym na rekonstrukcję tytułowego problemu⁵.

Geneza i cele statutowe KOPD

Sama historia rozwoju idei i ruchu na rzecz praw dziecka doczekała się już bogatej literatury przedmiotu⁶, a akty prawa międzynarodowego i bazujące

B. Kolska-Lach, *Ochrona praw dziecka w praktyce funkcjonowania Terenowego Komitetu Ochrony Praw Dziecka w Poznaniu*, w: *Prawa dziecka. Konteksty prawne i pedagogiczne*, red. M. Andrzejewski, Poznań 2012, s. 81–88.

⁵ Mirosława Kątna (ur. 1949), psycholog sądowy i kliniczny, absolwentka Wydziału Psychologii i Pedagogiki Uniwersytetu Warszawskiego (1972), długoletnia psycholog w PZOW, współzałożycielka 1981 i przewodnicząca KOPD, działaczka społeczna, członkini zarządu Fundacji Dzieci Niczyje, kierowniczka Środowiskowego Ośrodka Pomocy Dzieciom i Rodzinie w Warszawie na Białolece, pełnomocniczka rządu ds. dzieci w Kancelarii Prezesa Rady Ministrów (1997) w randze podsekretarza stanu, wybrana przez Sejm w 2000 r. na stanowisko rzecznika praw dziecka, posłanka na Sejm IV kadencji (2001–2005) z ramienia Socjaldemokracji Polskiej, przewodnicząca sejmowej Podkomisji stałej ds. dzieci i młodzieży (2001), przewodnicząca podkomisji nadzwyczajnej do rozpatrzenia obywatelskiego projektu ustawy o zakazie promowania przemocy w środkach masowego przekazu. Za zasługi odznaczona Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski i Orderem Uśmiechu; Archiwum danych o posłach, Mirosława Kątna, <https://orka.sejm.gov.pl/ArchAll2.nsf/4RP/165> (dostęp: 16 II 2025); Powstanie KOPD. Rozmowa z Mirosławą Kątną, przewodniczącą KOPD, Warszawa, 23 IX 2024 (rozmawiała Monika Wiśniewska, archiwum prywatne autorki).

⁶ K. Sacotte, B. Tomlin, A. Judkins, L. Brunelli, *The Evolution of Global Child Rights. Protecting the Vulnerable*, Cham 2023; E.E. Ødegaard, J.S. Borgen, *Childhood Cultures in*

na nich regulacje regionalne oraz wewnętrzne państw na rzecz ochrony dzieci stały się powszechnie dostępne⁷ – nie będą tu zatem szerzej omawiane. Wspomnieć jedynie należy, że doświadczenia pierwszej połowy XX w., zwłaszcza okrucieństwa I i II wojen światowych sprawiły, że społeczność międzynarodowa zwróciła większą uwagę na konieczność ochrony prawnej dziecka. W 1924 r. Liga Narodów ogłosiła Deklaracją Praw Dziecka, a po II wojnie światowej Zgromadzenie Ogólne ONZ uchwaliło międzynarodowe akty prawne mające na celu ochronę praw dziecka i rodziny, w tym w okresie konfliktów zbrojnych. W 1948 r. ZO ONZ ogłosiło Powszechną Deklarację Praw Człowieka, w 1959 – Deklarację Praw Dziecka, a w 1966 – Międzynarodowe Pakty Praw Człowieka.

Na lata siedemdziesiąte przypadł czas politycznego odprężenia między państwami bloku NATO i Układu Warszawskiego⁸. PRL w 1975 r. podpisała akt końcowy KBWE dotyczący m.in. poszanowania praw człowieka⁹, a w 1977 – z powodów wizerunkowych i pod presją oddziaływań dyplomatycznych – Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z 1966 r.¹⁰ Gdy Zgromadzenie Ogólne ONZ ogłosiło, że rok 1979 obchodzony będzie jako Międzynarodowy Rok Dziecka, władze partyjno-rządowe pogrążonej w kryzysie PRL postanowiły wykorzystać rosnące w świecie zainteresowanie prawami człowieka, wystąpić z projektem konwencji dotyczącej ochrony praw dziecka i przekuć tę inicjatywę w propagandowy sukces. Opracowany w pośpiechu

Transformation: 30 Years of the UN Convention on the Rights of the Child in Action towards Sustainability, Leiden–Boston 2021; B. Smolińska-Theiss, *30-lecie Konwencji o Prawach Dziecka – edukacyjne dziedzictwo Janusza Korczaka*, „Pedagogika Społeczna” 2020, nr 2, s. 11–26; A. Łopatka, *Dziecko. Jego prawa człowieka*, Warszawa 2000; *Prawa dziecka i edukacja o prawach dziecka. Historia, teoria, praktyka*, oprac. i red. M. Połowniak-Dąbrowska, Warszawa 2019; A. Krawczak-Chmielewska, *O rozwoju praw dziecka w Polsce i na świecie*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria, Badania, Praktyka” 2017, t. XVI, nr 2, s. 11–23; M. Balcerek, *Prawa dziecka*, Warszawa 1986; idem, *Międzynarodowa ochrona dziecka*, Warszawa 1988.

⁷ *International Children’s Rights Instruments*, ed. K. Hanson et al., Leiden–Boston 2025; *Prawa dziecka. Dokumenty Organizacji Narodów Zjednoczonych*, zbiór i oprac. P.J. Jaros, M. Michalak, Warszawa 2015; *Konwencja o prawach dziecka. Analiza i wykładnia*, red. T. Smyczyński, Poznań 1999; *International Documents on Children*, red. G. Bueren, Leiden 1993, <https://doi.org/10.1163/9789004638662>.

⁸ T. Smyczyński, *Czy jest potrzebna Konwencja o prawach dziecka? Geneza i funkcje Konwencji*, w: *Prawa dziecka. Konteksty prawne i pedagogiczne*, red. M. Andrzejewski, Poznań 2012, s. 9–17; M. Andrzejewski, „Polski wkład w uchwalenie Konwencji o Prawach Dziecka”, wykład inauguracyjny podczas ogólnopolskiej konferencji naukowej „Prawa dziecka w badaniach IWS – 35 lat Konwencji o Prawach Dziecka”, Warszawa, 18 XI 2024, https://www.youtube.com/watch?v=BZzIqZev_H4 (dostęp: 2 VI 2025).

⁹ A. Jach, *Akt końcowy KBWE i jego wpływ na instytucjonalizację ruchu praw człowieka w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej 1975–1991 (wybrane aspekty)*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2017, nr 2(13), s. 157–175.

¹⁰ Dz.U. 1977, nr 38, poz. 167, Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku 19 XII 1966 r.

projekt nie spełniał jednak oczekiwań, i to na wielu poziomach. Przede wszystkim nie wnosił nic nowego, stanowił powtórzenie zapisów Deklaracji Praw Dziecka z 1959 r. Nie zawierał też zapisów typowych dla konwencji, a konkretnie nie obligował przyszłych sygnatariuszy do przestrzegania podpisanych zobowiązań. Tadeusz Smoczyński ocenił go jako „fuszerkę prawną”¹¹. Mimo wad o znaczeniu fundamentalnym trafił do konsultacji podczas spotkania ekspertów państw socjalistycznych w Hawanie na początku 1978 r., gdzie zyskał aprobatę, a następnie przedstawiony został na posiedzeniu 34. sesji Komisji Praw Człowieka w Genewie w marcu 1978 r.¹² Tam spotkał się z krytyką. W zaistniałej sytuacji urzędnicy MSZ zlecieli opracowanie właściwego projektu konwencji Instytutowi Państwa i Prawa PAN, gdzie nowy projekt – ściśle jurystyczny – sporządził Smoczyński. Konwencja finalnie została uchwalona w 1989 r.¹³

Od drugiej połowy lat siedemdziesiątych na Zachodzie stał się bardziej słyszalny głos opozycji demokratycznej w PRL, zorganizowanej m.in. w ramach Komitetu Ochrony Robotników czy Ruchu Obrony Praw Człowieka, upominającej się o poszanowanie praw człowieka przez władze PRL. Wzmocnienia potrzebowała ponadto ochrona praw dziecka. Na polskie rodziny wpływały skutki kryzysu gospodarczego, a problemem poważnie destabilizującym życie rodzinne stał się alkoholizm¹⁴, który dotyczył jednego lub obydwój rodziców, wiązał się nierzadko z przemocą domową, w tym wobec najmłodszych, ich zaniedbaniem wychowawczym, a przez to wzrostem sieroctwa społecznego¹⁵. Tematy zagrożeń najmłodszej populacji, zwłaszcza przemocą w rodzinach i placówkach opieki oraz problem niedostatecznego zabezpieczenia interesów dziecka w obowiązującym prawie, absorbowwały uwagę przedstawicieli wielu środowisk. Jak wspominała Kątna:

W pewnym momencie gruchnęła wieść, że oto w Warszawie zostało zatłuczone, zakatowane dziecko. [...] osobą, która nas informowała o niepokojących zjawiskach była prof. Bibiana Mossakowska, chirurg w Szpitalu Bielańskim, ordynator oddziału

¹¹ T. Smoczyński, op. cit., s. 9–17; M. Andrzejewski, „Polski wkład w uchwalenie Konwencji”...

¹² Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Komitet Centralny PZPR (dalej: KC PZPR), XL/136, Pismo MSZ do Wydziału Organizacji Społecznych, Sportu i Turystyki KC PZPR, Warszawa, 20 I 1978, k. 9; ibidem, Wstępny projekt Konwencji Praw Dziecka [1978], k. 10–14; ibidem, Uwagi do wstępnego projektu Konwencji Praw Dziecka [1978], k. 15–16; T. Smoczyński, op. cit., s. 9–17.

¹³ Polska ratyfikowała akt – choć nie bez zastrzeżeń – w zmienionych już warunkach ustrojowych w 1991 r.; T. Smoczyński, op. cit., s. 9–17; L. Lindkvist, 1979: *A Year of the Child, but Not of Children's Human Rights*, „Diplomatica” 2019, t. I, s. 202–220; Konwencja o prawach dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne ONZ 20 XI 1989 r., Dz.U. 1991, nr 120, poz. 526.

¹⁴ Szerzej zob. K. Kosiński, *Historia pijaństwa w czasach PRL. Polityka – obyczaje – szara strefa – patologia*, Warszawa 2008.

¹⁵ AAN, Instytut Badania Prawa Sądowego (dalej: IBPS), 338, Adam Strzembosz, Wyniki badań empirycznych IBPS poświęcone ochronie dziecka i rodziny, [Warszawa], 1979, k. 17.

dziecięcego. [...] Mówiła – na Zachodzie znany jest syndrom dziecka maltretowanego, syndrom dziecka potrząsanego, a u nas w ogóle o tym się nie mówi, bo uważa się, że państwo jest na tyle wydolne, że nie ma takich przypadków. I oto informacja o zakatowanym małym 6-letnim chłopcu, w tzw. dobrym domu. Ojciec dziecka był inżynierem, macocha nauczycielką, pracowała w liceum warszawskim. Tak długo tłukła go kobieta paskiem, aż go zabiła. Sprawę ujawniły media. Gruchnęło w Warszawie, jak nigdy wcześniej. Nie znaczy to, że nie było wcześniej takich przypadków. Wierzoło jednak w system organizacji opieki nad dzieckiem, wywiady. [...] Zebraliśmy się w gronie tych pozytywnie zakręconych. [...] Powiedzieliśmy sobie, że musimy to już zrobić, bez względu na to, czy jesteśmy doskonale przygotowani, średnio, czy słabo, trzeba już założyć organizację, która będzie się nazywała Komitet Ochrony Praw Dziecka i która będzie podejmowała działania, być może inaczej niż państwo, które nie do końca sobie radzi. Od tego momentu dostaliśmy przyspieszenia¹⁶.

W tych okolicznościach, na początku lat osiemdziesiątych, wokół popularnej i cenionej pedagogki – Marii Łopatkowej, dyrektorki PZOW¹⁷ – zawiązała się grupa osób, które podjęły działania w kierunku prawnego i faktycznego polepszenia losu najmłodszych. Pierwsze spotkanie grona założycielskiego KOPD zbiegło się z wybuchem stanu wojennego – jak zapamiętała Beata Kolska-Lach, późniejsza założycielka Terenowego KOPD w Poznaniu¹⁸. Z kolei Kątna relacjonowała:

Stan wojenny nas zaskoczył. Pierwszy Zarząd, składający się z kilkunastu osób, nie tylko z Warszawy, ale z różnych miejsc Polski... Zebraliśmy się, sekundę tylko zastanawialiśmy się, czy się wycofywać. Stwierdziliśmy, że nie. Idziemy, dopóki milicjanci nie przyjdą i nas ewentualnie nie rozgonią. Przypuszczam, że to było trochę niedopatrzenie ze strony ówczesnych władz. Nie czuli jakiegoś zagrożenia z naszej strony. W krótkim czasie, gdy wiadomo było o pierwszych internowaniach. A my stwierdziliśmy – zaraz, a co się dzieje z dziećmi w tych rodzinach? Przecież były aresztowania i ojca i matki, a te dzieci pozostawały bez opieki. I czy państwo o tym myśli? Jak zabezpieczyć te dzieci? Wszystko to działo się nieformalnie. Zaczęliśmy pisać coś w rodzaju petycji do ówczesnych władz. Krótko mówiąc, upomnieliśmy się o dzieci osób internowanych. Nasze pisma i naciski zostały w jakimś stopniu uwzględnione i to był nasz pierwszy mały sukces¹⁹.

W kolejnym roku o rozszerzaniu się struktur KOPD donosiła już prasa codzienna:

¹⁶ Powstanie KOPD. Rozmowa z Mirosławą Kątną...

¹⁷ Państwowy Zespół Ognisk Wychowawczych powstał w 1956 r. jako instytucja opiekuńczo-wychowawcza, w której kontynuowany i rozwijany był system wychowawczy Kazimierza Lisieckiego, mający na celu kompensowanie obszarów, które zawodziły w środowisku rodzinnym dziecka. Organizował pedagogizację rodziców, wspierał rodziny niewydolne wychowawczo, aby zapobiegać umieszczaniu dzieci w pieczy zastępczej. Szerzej zob. W. Budyta, *Ogniska Wychowawcze „Dziadka” Lisieckiego – historia i współczesność*, „Pedagogika Społeczna” 2023, nr 4, s. 127–140.

¹⁸ Rozmowa z Beatą Kolską-Lach, Warszawa–Poznań, 20 V 2025 (rozmawiała M. Wiśniewska, archiwum prywatne autorki).

¹⁹ Powstanie KOPD. Rozmowa z Mirosławą Kątną...

Od kilku miesięcy w różnych miastach kraju powstają – zupełnie od siebie niezależne – grupy ludzi stawiających sobie za cel ochronę praw dziecka. [...] Z inicjatywy Marii Łopatkowej 23 bm. w Warszawie, odbyło się spotkanie działaczy z Krakowa, Legnicy, Łodzi, Poznania, Szczecina i Warszawy. Przybyli na nie ludzie w różnym wieku i różnych profesji: literat, prawnik, reżyser, psycholog, grupa studentów Akademii Medycznej w Krakowie, kilkoro działaczy T[owarzystwa] P[rzyjaciół] D[zieci], paru dziennikarzy, aktor. [...] Wszystkich [...] łączy świadomość, że obecna sytuacja dziecka nie jest dobra – dziecko często cierpi niedostatek, niejednemu dzieje się oczywista krzywda (bywa, że w majestacie prawa), nie są zaspokajane podstawowe potrzeby [...], a niedoskonałość i niespójność systemu opiekuńczo-wychowawczego nie gwarantuje skutecznej pomocy. Po wielogodzinnej ostrej dyskusji powstał złożony z trzydziestu kilku osób założycielski Komitet Ochrony Praw Dziecka, który wyłonił do czasu następnego zebrania plenarnego 11-osobowe kolegium robocze z Marią Łopatkową jako przewodniczącą. [...] jako punkt wyjścia uczestnicy zgodzili się przyjąć Deklarację Praw Dziecka, uchwaloną przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w 1959 r., a w naszym społeczeństwie wcale lub prawie wcale nieznaną. [...] Komitet ma charakter otwarty. Znaleźli się w nim ludzie o różnych poglądach [...]”²⁰.

Na liście członków założycieli KOPD z 1981 r. widniały 23 nazwiska. Najliczniejszą grupę stanowili przedstawiciele zawodów pedagogicznych, byli też prawnicy, lekarz oraz ludzie związani z mediami²¹.

Sposób pracy i zadania Komitetu – jak tłumaczyła liderka środowiska – wyznaczać miały „gorące sygnały, płynące bezpośrednio od ludzi, od dziecka”, a także porównywanie zapisów Deklaracji Praw Dziecka z 1959 r. z realiami PRL, interwencje wobec łamania praw dziecka²², w tym w zakresie inicjowania zmian obowiązującego prawa oraz upowszechniania wiedzy o prawach dziecka²³.

KOPD powstał jako wyraz społecznego zaangażowania w sprawę dzieci i stanowił jedną z form instytucjonalnej ochrony praw dziecka²⁴. Zarejestrowany

²⁰ AAN, Polska Agencja Prasowa SA (dalej: PAP), 2970, *W stolicy powstał Komitet Ochrony Praw Dziecka*, „Życie Warszawy”, 25 V 1981, wycinek prasowy, s. nlb.

²¹ Na liście znaleźli się: Bożena Kluszczyńska (ekonomistka), Jadwiga Walc (emerytowany pedagog), Elżbieta Ciborowska (działaczka społeczna), Małgorzata Truskowska (nauczycielka i pielęgniarka), Zdzisław Śmiejkowski (nauczyciel, członek ZNP), Maria Brudzińska-Dux (emerytowana psycholog), Małgorzata Rekowski (fizyk), Ryszard Rakowski (ekonomista), Apolonia Wasilewska (pedagog), Czesława Sulnicka (logopeda), Hanna Tomaszewska (filolog), Krystyna Jakowska (historyk literatury), Irena Misztal (filolog), Elżbieta Pomska-Skrzypczak (pedagog), Alicja Sokołowska (psycholog), Henryk Leczykiewicz (prawnik), Janusz Wiśniewski (dziennikarz), Stanisław Chodurski (lekarz), Elżbieta Czarkowska (nauczycielka), Zbigniew Kociuba (reżyser filmowy), Wojciech Salinger (pedagog), Maria Łopatkowa (pedagog), Andrzej Łapiński (prawnik); Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej: AIPN), 1585/19621, Lista członków założycieli KOPD, 1981, k. 42–43.

²² AAN, Telewizja Polska SA (dalej: TVP), Zbiór wycinków prasowych, 22/375, H. Dębowska, *Po pierwsze – nie krzywdzić. Kurier rozmawia z dr Marią Łopatkową*, [„Kurier Polski”], 14 X 1981, s. nlb.

²³ Ibidem, A. Luboradzka, *W obronie praw dziecka. Rozmowa tygodnia z Marią Łopatkową*, [tytuł czasopisma nieczytelny], 19 VII 1981, s. nlb.

²⁴ M. Łączkowska, *Instytucjonalna ochrona praw dziecka w Polsce*, w: *Prawa dziecka. Konteksty prawne...*, s. 105.

został w Urzędzie m.st. Warszawy 26 października 1981 r. jako stowarzyszenie posiadające osobowość prawną²⁵. Zgodnie z zapisami Statutu Komitetu stanowił on organizację społeczną składającą się z „ludzi dobrej woli”, prowadzącą działalność o charakterze „służby społecznej chroniącej dziecko przed krzywdą i naruszaniem jego podstawowych interesów”. Zawierał deklarację poszanowania Konstytucji PRL oraz międzynarodowych aktów prawnych dotyczących ochrony praw dziecka i rodziny. Zasięg jego działania ograniczał się do terytorium PRL. Siedzibą naczelnych władz Komitetu było m.st. Warszawa. Komitet powoływał na terenie kraju oddziały – terenowe KOPD. Statut dopuszczał ponadto zawiązywanie się zespołów problemowych. Za nadrzędny cel Komitetu wskazano ochronę dziecka „jako istoty nieświadomej przysługujących mu praw i niezdolnej do walki o ich przestrzeganie”. Pozostałe cele to: upowszechnianie znajomości praw dziecka, ujawnianie ich naruszania w życiu rodzinnym i społecznym, prowadzenie działalności kontrolnej, interwencyjnej oraz profilaktycznej; podejmowanie inicjatyw i działań na rzecz doskonalenia systemu ochrony praw dziecka; obronę praw indywidualnych i zbiorowych dziecka; troskę o prawidłowe stosowanie wobec dziecka przepisów prawa²⁶.

Łopatkowa tłumaczyła: „Interwencja [KOPD] znaczy wtrącanie się w cudze sprawy nie tylko natury jednostkowej lecz także zbiorowej. Wtrącać się będziemy wszędzie tam, gdzie się wyrządza dziecku krzywdę lub zamierza wyrządzać; do rodziny, z której przyszedł niepokojący sygnał, do placówki, do polityki oświatowej, do zarządzeń grożących dzieciom skutkami niepożądanymi”²⁷. W realizacji postawionych sobie zadań Komitet podejmować miał współpracę z organami i instytucjami państwowymi oraz innymi organizacjami społecznymi. Przewidywano współdziałanie Komitetu z centralnymi organami administracji państwowej, sądami pełniącymi nadzór zwierzchni nad placówkami opiekuńczo-wychowawczymi oraz pracę środowiskową – z rodzinami zagrożonymi demoralizacją²⁸.

Pierwsza w PRL oddolna organizacja społeczna na rzecz ochrony praw dzieci szybko przyciągnęła wybitnych działaczy²⁹. Na początku 1982 r. KOPD

²⁵ AIPN, 1585/19621, Decyzja o wpisaniu do rejestru stowarzyszeń i związków Wydziału Spraw Społeczno-Administracyjnych Urzędu m.st. Warszawy stowarzyszenia pn. „Komitet Ochrony Praw Dziecka” pod nr. 1061, Warszawa, 26 X 1981, k. 18.

²⁶ AAN, KC PZPR, Wydział Oświaty i Nauki (dalej: WOiN), LVIII/491, Statut KOPD, Warszawa, 26 X 1981, s. nlb.

²⁷ AIPN, 1585/19621, Protokół z kontroli przeprowadzonej w KOPD, 15 II 1981, k. 77–83.

²⁸ AAN, KC PZPR, WOiN, LVIII/491, Statut KOPD, Warszawa, 26 X 1981, s. nlb.

²⁹ Skład Zarządu Krajowego KOPD: Henryk Leczykiewicz, Jadwiga Bińczycka, Jadwiga Kędzierzewska, Magdalena Gratyka, Bibiana Mossakowska, Maria Grzegorzczak, Małgorzata Rekowska, Wanda Stojanowska, Czesława Sulnicka, Irena Misztal, Adam Piechota, Elżbieta Ciborska, Wiesław Drozd, Bronisław Lorek, Włodzimierz Michalczyk, Władysław Gołębiowski, Alicja Sokółowska, Małgorzata Truskowska, Józef Zych oraz Andrzej Adamczyk; AIPN, 1585/19621, M. Łopatkowa, przewodnicząca KOPD, Pismo do Urzędu m.st. Warszawy, Wydział Spraw Społeczno-Administracyjnych, Warszawa, 12 XII 1981, k. 44–46.

zrzeszał już 200 osób³⁰. Komitet sformułował wiele wniosków, które przedstawiane były władzom. Apelował m.in. do ministra sprawiedliwości o dopuszczenie przedstawicieli KOPD do udziału w procesach w sprawach opiekuńczych i rodzicielskich, o wprowadzenie psychologii rozwojowej do programu studiów prawniczych, o zwiększenie etatów kuratorów zawodowych; do ministra oświaty i wychowania o likwidację podziału resortowego w opiece nad dzieckiem sierocym, o zaprzestanie rozdzielania rodzeństw w domach dziecka, o zwiększenie liczby etatów wychowawców w placówkach opiekuńczych; do ministra zdrowia i opieki społecznej o otwarcie drzwi oddziałów pediatrycznych dla rodziców, o reformy oddziałów noworodkowych w kierunku zabezpieczenia nieprzerwanego kontaktu matki z dzieckiem od pierwszych chwil życia³¹.

Początkowo – wyjaśniała Kątna – „raczej mówiliśmy, że zabiegamy o bezpieczeństwo dzieci. Samo pojęcie praw dziecka upowszechniło się później, w latach dziewięćdziesiątych, w związku z pracami nad Konwencją o prawach dziecka”³². Komitet miał stanowić „siły szybkiego reagowania” – „organizację SOS, obecną wszędzie tam, gdzie dziecku dzieje się krzywda”³³. Równoległe zakładano, że będzie wywierał realny wpływ na kształtowanie się prawa, tak by nie pomijało interesu dziecka³⁴: „Program działania komitetu chcemy tworzyć poprzez te gorące sygnały, płynące bezpośrednio od ludzi, od dziecka. Będziemy porównywać treść Deklaracji ONZ z realiami naszej rzeczywistości, podejmując interwencje wobec łamania praw dziecka”³⁵. Istotne znaczenie miała również profilaktyka, głównie podnoszenie kultury pedagogicznej społeczeństwa, edukacja i popularyzowanie wiedzy na temat praw dziecka³⁶.

KOPD, choć posiadał prawnie wyodrębnioną strukturę organizacyjną, w pierwszych latach działalności korzystał z zasobów kadrowych, finansowych oraz lokalowych PZOW, z którym łączyła go osoba dyrektorki ognisk – Łopatkowa³⁷.

³⁰ Ibidem, Protokół z kontroli przeprowadzonej w KOPD, 15 II 1981, k. 77–83.

³¹ Ibidem.

³² Powstanie KOPD. Rozmowa z Mirosławą Kątną...

³³ AAN, TVP, Zbiór wycinków prasowych, 22/375, *Dziecko samo się nie obroni. Rozmowa z dr. M. Łopatkową, przewodniczącą Krajowego Komitetu Ochrony Praw Dziecka*, rozmawiała E. Majewska-Bartnikowska, [„Gazeta Olsztyńska”], 27 XI 1987, s. nlb.

³⁴ Ibidem, K. Starczak-Kozłowska, *Jak kochać dziecko*, [„Fakty”], 12 VI 1982, s. nlb.

³⁵ Ibidem, H. Dębowska, *Po pierwsze – nie krzywdzić. Kurier rozmawia z dr. Marią Łopatkową*, [„Kurier Polski”], 14 X 1981, s. nlb.

³⁶ Ibidem, *Założenia programowe Komitetu Ochrony Praw Dziecka*, rozmawiała J. Szczygielska, [„Słowo Powszechne”] 22 VI 1981, s. nlb.; ibidem, K. Starczak-Kozłowska, *Jak kochać dziecko*, [„Fakty”], 12 VI 1982, s. nlb.

³⁷ „Komitet nie miał specjalnych środków na działalność. Byliśmy na garnuszku ognisk wychowawczych. Ale ówczesny minister sprawiedliwości, prof. [Sylwester] Zawadzki stwierdził, że on afiljuje Komitet przy Ministerstwie Sprawiedliwości. Staliśmy się trochę nieformalnym ciałem przy ministerstwie. Praktycznie miało to takie konsekwencje, że minister umieścił nas w budżecie ministerstwa i zapewnił około dwa etaty i jakieś dodatkowe niewielkie środki”, Powstanie KOPD. Rozmowa z Mirosławą Kątną...

Rodziło to wiele problemów, tym bardziej że statut PZOW nie przewidywał działalności Komitetu³⁸. Szukając rozwiązań natury organizacyjnej, Łopatkowa zastanawiała się m.in. nad przyłączeniem KOPD do Towarzystwa Przyjaciół Dzieci³⁹, którego członkowie dotąd wspierali Komitet, a nawet zasilali jego szeregi. Ponadto Komitet popierany był przez inne organizacje zajmujące się sprawami rodzin i dzieci, jak Związek Młodzieży Wiejskiej, Międzynarodowy Komitet im. Korczaka, oraz instytucje, jak poradnie wychowawczo-zawodowe⁴⁰. Pojawia się pytanie, czy w związku z narodzinami ruchu Solidarność KOPD był w jakiś sposób z nim powiązany? Wszak Łopatkowa w tym okresie pełniła funkcję ekspertki ds. oświaty przy NSZZ „Solidarność”. Tej tezy nie potwierdziły badania źródłowe, a rozmowy ze świadkami tego okresu wręcz jej zaprzeczają⁴¹.

Wytyczone na początku lat osiemdziesiątych przez grono założycielskie KOPD cele okazały się na tyle uniwersalne, posiadające ponadczasową oraz szeroką formułę, że pozostały w swych podstawowych założeniach aktualne do dziś i znalazły się w zapisach ostatniej wersji Statutu KOPD, w myśl którego Komitet powinien realizować swoją misję poprzez „działalność interwencyjną, kontrolną i profilaktyczną edukacyjno-szkoleniową w zakresie ochrony praw dziecka oraz wsparcia rodziny⁴²”.

Maria Łopatkowa – współzałożycielka i liderka środowiska KOPD

Spiritus movens KOPD była jego współzałożycielka i pierwsza przewodnicząca, Maria Łopatkowa, osoba zaangażowana w działalność opiekuńczo-wychowawczą na długo przed powstaniem Komitetu. Z pewnością warto zatrzymać się krótko nad jej bogatym życiorysem. Przebieg kariery zawodowej tej zasłużonej pedagog i obrończyni praw dziecka stanowić może interesujący przykład spełnienia obietnic PRL o awansie społecznym – nie skokowym i na zasadzie: „nie matura, lecz chęć szczerza zrobi z Ciebie oficera”, lecz stopniowym,

³⁸ Archiwum Państwowe w Warszawie, Archiwum Dokumentacji Osobowej i Płacowej w Milanówku (dalej: ADOP), Państwowy Zespół Ognisk Wychowawczych w Warszawie (dalej: PZOW), 5, Statut PZOW, Warszawa, 1956, k. 1–7.

³⁹ AIPN, 1585/19621, Zapisek [notatka z Urzędu m.st. Warszawy], Warszawa, 1982, k. 47.

⁴⁰ Ibidem, Notatka dot. KOPD, Warszawa, 1982, k. 14–15.

⁴¹ Rozmowa z dr Teresą Bochwic, Warszawa, 13 V 2025 (rozmawiała M. Wiśniewska, archiwum prywatne autorki); Rozmowa z prof. Marią Kolankiewicz, Warszawa, 14 V 2025 (rozmawiała M. Wiśniewska, archiwum prywatne autorki); Rozmowa z Beatą Kolską-Lach... Na temat Solidarności Oświaty i Wychowania szerzej zob. T. Bochwic, *Narodziny i działalność Solidarności Oświaty i Wychowania 1980–1989 (w świetle dokumentów NSZZ Solidarność i relacji jej działaczy)*, mps pracy doktorskiej, Warszawa 2006; eadem, *Narodziny i działalność Solidarności Oświaty i Wychowania 1980–1989*, Warszawa 2000.

⁴² Komitet Ochrony Praw Dziecka, Statut, 16 IV 2018, <https://kopyd.pl/o-kopyd/statut/> (dostęp: 10 II 2025).

zdobywanym nauką i ciężką pracą. Dzięki szerszemu dostępowi do oświaty, która po wojnie trafiła „pod strzechy”, dzięki dodatkowym punktom przy selekcji klasowej dla kandydatów rekrutujących się ze środowisk chłopskich i robotniczych, a także pozytywnemu wizerunkowi aktywistki zrzeszonej w koncesjonowanych przez władze partyjno-rządowe organizacjach młodzieżowych, a przede własnemu wysiłkowi i talentom, wspinała się po kolejnych szczeblach drabiny społecznej, przechodząc z chłopskiej zagrody do środowisk tzw. inteligencji pracującej, a wreszcie elit kraju⁴³.

Maria Łopatkowa urodziła się 28 stycznia 1927 r. w Braciejowicach (obecnie gm. Łaziska, pow. opolski, woj. lubelskie). Pochodziła ze wsi, a konkretnie – jak odnotowała w aktach personalnych złożonych do Kancelarii Sejmu PRL w latach siedemdziesiątych – przyszła na świat w „małorolnej rodzinie chłopskiej”⁴⁴. Podczas II wojny światowej uczęszczała na tajne komplety w Solcu nad Wisłą. Angażowała się w ruch konspiracyjny w Ludowym Związku Kobiet, Batalionach Chłopskich, również jako korespondentka organu prasowego BCh „Orle Ciosy”. Po zakończeniu wojny kontynuowała naukę w Liceum Pedagogicznym w Zgierzu, po czym rozpoczęła studia na Wydziale Filologii Polskiej Uniwersytetu Łódzkiego. W 1952 r. jako absolwentka polonistyki wystąpiła „o przydział pracy” na wsi i otrzymała posadę nauczycielki w szkole z klasami łączonymi w ubogiej i niezelektryfikowanej wsi Modlica (obecnie gm. Modlice, woj. łódzkie). Tam też z pomocą TPD uruchomiła ognisko przedszkolne⁴⁵. Została członkinią Związku Młodzieży Polskiej, a po jego rozpadzie w 1957 r. – Związku Młodzieży Wiejskiej. Ponadto działała w strukturach Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego. W Modlicy pozostała do 1960 r. W latach 1960–1969 objęła posadę kierowniczką Szkoły Podstawowej im. Mariana Buczka w Ołtarzewie, tzw. tysiąclatki. W tym okresie pełniła istotne funkcje w licznych organizacjach. Była członkinią prezydium Zarządu Wojewódzkiego ZMW, Prezydium Zarządu Głównego Związku Nauczycielstwa Polskiego, Naczelnego Komitetu ZSL w Warszawie, zastępczynią członka Centralnej Rady Związków Zawodowych, a także wiceprezeską Zarządu Głównego TPD. W trosce o podniesienie kwalifikacji zawodowych podjęła

⁴³ Zob. M. Kula, *Buława w plecaku? Uwagi o awansie społecznym w dziejach*, „Kultura i Społeczeństwo” 2014, nr 4, s. 13–26; M. Pohoski, H. Domański, *O ruchliwości społecznej w Polsce*, przedm. K. Zagórski, Warszawa 2004, s. 123; K.M. Słomczyński, J.K. Dubrow, I. Tomescu-Dubrow, *Polish Sociology and Investigations into Social Class and Stratification 1945–2015*, w: *Dynamics of Class and Stratification in Poland*, red. I. Tomescu-Dobrow et al., New York 2017, s. 19–25; por. M. Szcześniak, *Poruszeni. Awans i emocje w socjalistycznej Polsce*, Warszawa 2023.

⁴⁴ Archiwum Sejmowe (dalej: ASejm), Kancelaria Sejmu (dalej: KS), Sejm VI kadencji, Akta personalne, Maria Łopatkowa (dalej: APMŁ), Życiorys, s. nlb., [Warszawa], k. 48; ASejm, KS, Sejm VII kadencji, APMŁ, Życiorys, b.d., [Warszawa], k. 58.

⁴⁵ *Prawo dziecka do miłości. Rozmowa z Marią Łopatkową, pedagogiem, politykiem, autorką książek o wychowaniu, twórcą polskiego nurtu wychowania emocjonalnego – pedagogiki serca*, rozmawiała M. Kostka, „Przyjaciel Dziecka” 2009, nr 7–12, s. 16–17.

studia specjalistyczne, tym razem na kierunku pedagogika w Uniwersytecie Warszawskim, które sfinalizowała obroną doktoratu w 1968 r. W latach 1969–1971 pracowała jako redaktorka naczelna miesięcznika „Przyjaciel Dziecka”. W okresie prac nad reformą oświaty powołana została na członkinię Komitetu Ekspertów dla Opracowania Raportu o Stanie Oświaty w PRL. W 1971 r. – po Kazimierzu Lisieckim (1902–1976)⁴⁶ – objęła urząd dyrektorki Państwowego Zespołu Ognisk Wychowawczych, którym kierowała do roku 1984. Z ramienia ZSL została posłanką na Sejm PRL VI kadencji (1972–1976) i VII kadencji (1976–1980). Była aktywną działaczką w ramach Sejmowej Komisji Oświaty i Wychowania, w tym jako zastępczyni przewodniczącego Komisji oraz przewodnicząca dwóch Podkomisji – Opieki nad Dzieckiem i Upowszechnienia Kultury⁴⁷. W wymienionych gremiach interweniowała głównie w sprawach: poprawy losu podopiecznych placówek opiekuńczo-wychowawczych i oświatowych, dzieci zagrożonych marginalizacją – pochodzących z uboższych rodzin, ze środowisk wiejskich, pozbawionych dostępu do infrastruktury socjalnej, opiekuńczej, zdrowotnej, o ograniczonej możliwości korzystania z transportu do odległych przedszkoli i szkół⁴⁸.

Wiele uwagi poświęcała problemom reorganizacji opieki zdrowotnej i wychowawczej adresowanej do dzieci przebywających w szpitalu, często pozbawionych możliwości odwiedzin przez najbliższych, a przez to w wypadku dłuższej hospitalizacji skazanych na chorobę sierocą⁴⁹. Postulowała poszerzenie oferty instytucjonalnych i środowiskowych rozwiązań profilaktycznych, systemowego i skutecznego wsparcia dla samotnych matek, różnicowania

⁴⁶ Kazimierz Lisiecki „Dziadek” (1902–1976), pedagog, społecznik, jeden z pionierów polskiej pedagogiki opiekuńczej, wychowanek Józefa Czesława Babickiego (1880–1952), założyciel Towarzystwa Przyjaciół Dzieci Ulicy, które prowadziło ogniska wychowawcze dla chłopców zagrożonych zaniedbaniami i bezdomnością. Po II wojnie światowej reaktywował TPDU, które działało do 1953 r., następnie w związku z upaństwowieniem placówek opiekuńczych przez państwo ogniska zostały przekształcone w państwowe domy dziecka. Z sieci dawnych ognisk utworzono w 1957 r. PZOW, który pozostawał pod kierownictwem Lisieckiego do 1971 r. Szerzej zob. *Ogniska „Dziadka” Lisieckiego*, zebrał i oprac. K. Dąbrowski et al., Warszawa 2007; W. Budyta, *Ogniska Wychowawcze „Dziadka” Lisieckiego – historia i współczesność*, „Pedagogika Społeczna” 2023, nr 4, s. 127–140; D. Jarosz, *Rzeczy, ludzie, zjawiska. Studia z historii społecznej stalinizmu w Polsce*, Warszawa 2017, s. 107–108.

⁴⁷ ASejm, KS, APML, Ankieta poselska, Sejm PRL VI kadencja, Warszawa, 28 III 1972, k. 47; ASejm, KS, Sejm VI kadencji, APML, Życiorys, b.d., [Warszawa], k. 48; ibidem, Ankieta kandydata na posła, Warszawa, 3 III 1976, k. 56–57; ibidem, Życiorys, b.d., [Warszawa], k. 58; Biblioteka Sejmowa (dalej: BSejm), Łopatko Maria (1927–2016), <https://biblioteka.sejm.gov.pl/> (dostęp: 10 II 20254).

⁴⁸ BSejm, Biuletyn Komisji Oświaty i Wychowania (dalej: BKOiW), 10 VI 1976, nr 56, KS, Wydział Prasowy (dalej: WP), (s. 5–6), b.p.; ibidem, 6 X 1976, nr 74, KS, Wydział Prasowy, (s. 13), s. nlb.

⁴⁹ Ibidem, 27 IV 1977, nr 180, KS, WP, (s. 9), s. nlb. Por. M. Dyga-Konarska, *Jak rodzice mogą pomóc dziecku w szpitalu*, Warszawa 1994; M. Łopatkowa, *Samotność dziecka*, Warszawa 1983.

form opieki nad dziećmi i młodzieżą, w zależności od realnych potrzeb. Jej propozycje zasadniczo spotykały się z pozytywną odpowiedzią, ale też zdarzało się, że z krytyką, m.in. ze strony Jeremy Maciszewskiego, który wypowiedzi Łopatkowej w kwestii reorganizacji opieki nad dzieckiem, a właściwie rodziną w PRL, oceniał jako „utopijne”⁵⁰.

W 1981 r. Łopatkowa założyła KOPD, została jego przewodniczącą i kierowała nim do 1993 r. W tym czasie podjęła współpracę z NSZZ „Solidarność” w charakterze eksperta ds. negocjacji z Ministerstwem Oświaty i Wychowania. W okresie stanu wojennego wraz z KOPD organizowała opiekę dla dzieci osób internowanych⁵¹. Próbowwała budować większą wrażliwość społeczną w obszarze poszanowania godności dziecka: „Starsi potrafią skutecznie dopominać się i egzekwować swoje prawa. Dzieci tymczasem muszą często bardzo głośno płakać – bądź krzyczeć, by dostrzeżono ich problemy”⁵². W 1988 r. powołała Towarzystwo Pomocy Młodzieży, które zostało zarejestrowane w 1989 r. i działa do dziś jako organizacja pozarządowa. W latach 1993–1997 z ramienia Polskiego Stronnictwa Ludowego sprawowała mandat senatora RP III kadencji (z woj. warszawskiego) i przewodniczyła senackiej Komisji Nauki i Edukacji Narodowej. O kierunku jej zaangażowania na tym urzędzie świadczyć może tytuł nadany jej przez ówczesną prasę, tj. „senatora od spraw dzieci”⁵³. Łopatkowa zainicjowała powstanie efemerycznej partii, która zresztą nie rozpoczęła działalności politycznej. Była to Partia Dziecka, przemianowana na Partię Dzieci i Młodzieży⁵⁴. Pomysł spotkał się z szeroką krytyką i nie znalazł poparcia nawet wśród członków KOPD⁵⁵. Marek Andrzejewski, ekspert prawa rodzinnego i praw dziecka, oceniał: „Osobiście krytykowałem założenie partii dzieci i młodzieży. Po założeniu partii Łopatkowa pogniwiała się na KOPD, gdzie pomysł nie zyskał uznania. Mnie tam wtedy nie było, ale zdecydowanie nie akceptowałem tej partii. Sposób dobierania członków uderzał w podmiotowość dzieci, które traktowane były instrumentalnie”⁵⁶.

Wspomnieć należy, że choć oficjalny urząd rzecznika praw dziecka został ustanowiony w Polsce w 2000 r.⁵⁷, w PRL dość powszechnie taką rolę przypisywano właśnie Łopatkowej. Podczas wystąpiień publicznych walczyła

⁵⁰ BSejm, BKOiW, 27 IV 1977, nr 180, KS, WP, (s. 18), s. nlb.

⁵¹ Powstanie KOPD. Rozmowa z Mirosławą Kałą...

⁵² AAN, TVP, Zbiór wycinków prasowych, 22/375, *Dzieci mają swego rzecznika. Rozmowa z dr Marią Łopatkową – przewodniczącą Komitetu Ochrony Praw Dziecka*, [„Gazeta Pomorska”], 14 IV 1983, s. nlb.

⁵³ AAN, PAP, 2970, *Partia Dziecka senator Łopatkowej*, [„Dziennik Poznański”], 10 VI 1987, s. nlb.

⁵⁴ BSejm, Łopatko Maria (1927–2016), <https://biblioteka.sejm.gov.pl/> (dostęp: 10 II 2024).

⁵⁵ Rozmowa z Beatą Kolską-Lach...

⁵⁶ Rozmowa z prof. Markiem Andrzejewskim...

⁵⁷ Dz.U. 2000, nr 6, poz. 69, Ustawa z 6 I 2000 r. o Rzeczniku Praw Dziecka.

o ustanowienie urzędu rzecznika praw dziecka⁵⁸, dziś funkcji niemal oczywistej – w latach dziewięćdziesiątych podawanej w wątpliwość z powodu rzekomego dublowania urzędów, m.in. przez prof. Tadeusza Zielińskiego, ówczesnego rzecznika praw obywatelskich⁵⁹, ale także przez środowiska, obawiające się nadmiernej ingerencji państwa w wewnętrzne sprawy rodziny i tym samym ograniczania władzy rodzicielskiej, a także faktycznego osłabienia ochrony praw dzieci, ponieważ – jak dowodził Andrzejewski – dla rzecznika praw dziecka przewidywano tylko część kompetencji, które w zakresie spraw dzieci przypisane były dotąd do urzędu rzecznika praw obywatelskich⁶⁰.

Łopatkowa była odmiennego zdania. Jeszcze przed powołaniem KOPD postulowała konieczność instytucjonalnego wzmocnienia ochrony praw dziecka. Tłumaczyła ponadto, że powszechne powoływanie się na zasadę dobra dziecka nie wystarczy, a samo pojęcie dobra dziecka jest na tyle szerokie, że każda krzywda się w nim zmieści⁶¹. Ostrzegала, że prawo dotyczące spraw dziecka bywa interpretowane nierzadko na jego niekorzyść. Co ciekawe, funkcja rzecznika dziecka pojawiła się już w pierwszym Statucie KOPD. Mógł nim zostać wytypowany członek Komitetu, wyróżniający się „odpowiedzialnością i odwagą w obronie dziecka, wysokim autorytetem moralnym i znajomością zagadnień psycho-pedagogicznych”. Do jego zadań należało sprawdzanie, czy sygnały docierające do KOPD „o łamaniu uprawnień dziecięcych” są prawdziwe i podejmowanie stosownych działań w celu ochrony najmłodszych⁶². Jako nieoficjalna rzeczniczka praw dziecka i rodziny przedstawiana była podczas kampanii wyborczej w 1989 r., w związku z jej kandydaturą do Senatu RP⁶³.

W 2006 r. Łopatkowa bez powodzenia kandydowała z listy PSL do sejmiku województwa mazowieckiego. Podobnie bez sukcesu zakończył się jej start w przedterminowych wyborach parlamentarnych w 2007 r.⁶⁴

Zaangażowanie polityczne Łopatkowej wymyka się prostym ocenom. Przez jednych, jak w wypadku Teresy Bochwic, byłej działaczki opozycji

⁵⁸ AAN, PAP, 2970, E. Szmigielska-Jeziarska, *Dzieci mają prawa*, [tytuł czasopisma nieczytelny], 20 X 1994, s. nlb.; ibidem, W. Zagawa, *Dziecko urzędowe*, [„Trybuna”], 14 VIII 1994, s. nlb.; AAN, PAP, 2970, M. Łopatkowa, *Spór o rzecznika praw dziecka*, [„Rzeczpospolita”], 9 II 1995, s. nlb.

⁵⁹ AAN, PAP, 2970, D. Frey, *Raport o prawach dziecka*, [„Rzeczpospolita”], 9–10 VII 1994, s. nlb.

⁶⁰ Ibidem, *Dzieci ryby... Rozmowa z Marią Łopatkową, przewodniczącą Partii Dziecka*, rozmawiała M. Święchowicz, [„Gazeta Pomorska”], 13 III 1998, s. nlb.; M. Andrzejewski, *Korczak nie wziąłby tej posady: jak rozumnie wybrać rzecznika praw dziecka*, „Polityka” 2000, nr 42, s. 28–29.

⁶¹ Por. *Dobro pojęmne jak krzywda. Prawna ochrona dziecka. Deklaracje a rzeczywistość*, red. J. Mazurkiewicz, P. Mysiak, Wrocław 2017.

⁶² AAN, KC PZPR, WOiN, LVIII/491, Statut KOPD, Warszawa, 26 X 1981, s. nlb.

⁶³ Muzeum Polskiego Ruchu Ludowego, Dział Dokumentacji i Zbiorów, 2476, KOPD, Ulotka wyborcza – Maria Łopatkowa, Warszawa, 4 VI 1989, s. nlb.

⁶⁴ BSejm, Łopatko Maria (1927–2016), <https://biblioteka.sejm.gov.pl/> (dostęp: 10 II 2025).

w PRL, Łopatkowa zapamiętana została jako człowiek systemu PRL, swoiste przedłużenie władz partyjno-rządowych⁶⁵. Z kolei zaprzyjaźniony z Łopatkową i wywodzący się z tego samego środowiska ZSL prof. Tadeusz Pilch uważał: „Pani Maria Łopatkowa mimo swoistego politycznego osamotnienia była osobą niezależną, w pewnym sensie bezkompromisową w sprawach pryncypialnych [...], miała duże poważanie, także u ludzi partyjnych, choć sama była «Ludowcem», dlatego mnie do Niej wysyłano, bo byliśmy oboje ze Stronnictwa. Ale to są trudne oceny⁶⁶”.

Liderka KOPD pozostawiła po sobie bogatą spuściznę prac o tematyce wychowawczej i publikacji naukowych z zakresu pedagogiki, w tym sztandarową pozycję pt. *Pedagogika serca*⁶⁷, w której zaprezentowała głęboko humanistyczny nurt myśli pedagogicznej. Pod krytyczny osąd poddała współczesną jej rzeczywistość oświatową, zwłaszcza przejawy systemowej przemocy wobec dzieci i młodzieży, panującej w środowiskach socjalizacyjnych, w szkołach, placówkach oświatowych i opiekuńczo-wychowawczych⁶⁸. Za swoją działalność zarówno w okresie PRL, jak i po transformacji ustrojowej otrzymywała liczne odznaczenia, w tym Złoty Krzyż Zasługi, Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski, Medal 30-lecia PRL, tytuły zasłużonego działacza kultury, ZMW, TPD, Medal Komisji Edukacji Narodowej, Order Uśmiechu oraz Nagrodę Honorową Rzecznika Praw Dziecka⁶⁹.

W konflikcie z prawem i władzą. Początki KOPD

Początki KOPD były czasem niezwykle wymagającym, zarówno dla samych członków, jak i – w związku z nieszablonową i pionierską formułą – dla władz PRL, dla których problematyczne okazało się chociażby usytuowanie stowarzyszenia w ramach istniejących rozwiązań administracyjnych i prawnych, cechujących się słabą elastycznością⁷⁰. KOPD uderzał w rutynę

⁶⁵ Rozmowa z dr Teresą Bochwic...

⁶⁶ „Pocytuję sobie za zaszczyt przyjaźń z Panią Marią. Wiele lat współdziałałem z Ogniskami wychowawczymi w Świdrze i na Starym Mieście. Bywałem tam ze swymi studentami. Uczestniczyłem we wprowadzeniu Pani Marii Łopatkowej do kręgów politycznych, z jej podwarszawskiej szkoły, w której była nauczycielką. Wysłano mnie tam z misją namówienia Jej na »pracę państwową«, Rozmowa z prof. Tadeuszem Pilchem, Warszawa, 14 V 2025 (rozmawiała M. Wiśniewska, archiwum prywatne autorki).

⁶⁷ M. Łopatkowa, *Pedagogika serca*, Warszawa 1992.

⁶⁸ B. Śliwowski, *Łopatkowa Maria*, w: *Encyklopedia dzieciństwa*, red. D. Waloszek, https://encyklopediadziecinstwa.pl/index.php/%C5%81opatkowa_Maria (dostęp: 11 II 2025).

⁶⁹ ASejm, KS, APMEŁ, Ankieta poselska, Sejm PRL VI kadencji, Warszawa, 28 III 1972, k. 47; ibidem, Życiorys, b.d., [Warszawa], k. 48; ibidem, Ankieta kandydata na posła, Warszawa, 3 III 1976, k. 56–57; ASejm, KS, Sejm VII kadencji, APMEŁ, Życiorys, b.d., [Warszawa], k. 58; BSejm, Łopatko Maria (1927–2016), <https://biblioteka.sejm.gov.pl/> (dostęp: 10 II 2025).

⁷⁰ Powstanie KOPD. Rozmowa z Mirosławą Kątną...

dotychczasowych procedur, postrzeganych powszechnie nie tyle jako idealne, ale sprawdzone, a przez to bezpieczne i w miarę skuteczne. Jak wspominał Andrzejewski: „Były przepychanki z władzami. Władza miała problem z NGO [organizacjami pozarządowymi]. Przecież wtedy za niezależność zamykano, a Komitet jednak działał”⁷¹. Z kolei Pilch zauważał, że sama Łopatkowa była osobą dość samodzielną i poza schematami, a „z ministrami edukacji wszyscy tacy działacze zawsze mają na pieńku”⁷².

KOPD choć był prawnie odrębną strukturą, w praktyce rozpoczął pracę jako jedno z ogniw PZOW, który wówczas stał się przedmiotem uwagi wielu instytucji i gremiów, w tym Wydziału Nauki i Oświaty KC PZPR, Najwyższej Izby Kontroli, Ministerstwa Oświaty i Wychowania, kuratoriów i wydziałów oświaty przy prezydiach rad narodowych, Ministerstwa Sprawiedliwości, Sejmowej Komisji Oświaty i Wychowania, Instytutu Badań nad Młodzieżą, Instytutu Badań Pedagogicznych, Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego oraz środków masowego przekazu. Od 1981 do 1984 r. PZOW poddawany był kompleksowym i pogłębionym kontrolom, które ostatecznie doprowadziły do reorganizacji struktur, rezygnacji Łopatkowej z urzędu dyrektora PZOW i faktycznego wyodrębnienia się KOPD.

Sprawa ta wymaga naświetlenia właśnie od strony narastających problemów PZOW w ostatnich latach dyrektorstwa Łopatkowej. Początek lat osiemdziesiątych, okresu kryzysu i recesji gospodarczej w kraju upływał w resorcie oświaty pod hasłem kontroli, głównie w zakresie mienia i zapobiegania niegospodarności. Do podmiotów przeprowadzających kontrole należały Ministerstwo Oświaty i Wychowania i jego organy, Główna Inspekcja Szkolna oraz Najwyższy Izba Kontroli. Sprawozdania z wizytacji służyły ostatecznie do Wydziału Nauki i Oświaty KC PZPR. W 1981 r. oprócz PZOW kontrolą objęto: Związek Harcerstwa Polskiego, Przedsiębiorstwo Zaopatrzenia Szkół „Cezas”, Towarzystwo Krzewienia Kultury Świeckiej, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne czy Instytut Kształcenia Zawodowego⁷³. Wyniki wizytacji wykazały zasadniczo wysokie osiągnięcia PZOW w obszarze oddziaływań pedagogicznych, bardzo dobrą współpracę ognisk ze szkołami i rodzinami podopiecznych, wysoką jakość zajęć w ogniskach. Doceniano kompetencje i zaangażowanie zatrudnionych kadr. Podczas wizytacji przeprowadzonej na mocy decyzji Ministra Oświaty i Wychowania w październiku 1983 r.⁷⁴

⁷¹ Rozmowa z prof. Markiem Andrzejewskim...

⁷² Rozmowa z prof. Tadeuszem Pilchem...

⁷³ AAN, Ministerstwo Oświaty i Wychowania (dalej: MOiW), 56, Informacja o realizacji planu MOiW na 1981 oraz zadań wynikających z planu pracy Sejmowej Komisji Oświaty i Wychowania wg stanu na dzień 31 VII 1981 r., Warszawa 28 VIII 1981, k. 60.

⁷⁴ Wizytację przeprowadził zespół w składzie: przewodnicząca – Hanna Strzała, wicedyrektor Departamentu Kształcenia Specjalnego i Profilaktyki, członkowie: Janina Maciaszkowa z Instytutu Badań Pedagogicznych, Janina Czerniecka, wizytator Kuratorium Oświaty i Wychowania w Warszawie oraz inni pracownicy administracji oświatowej szczebla

do niebudzących wątpliwości osiągnięć ognisk kierowanych przez Łopatkową zaliczono m.in.:

- indywidualizację pracy pedagogicznej, w tym wprowadzenie „kart indywidualnych” wychowanków, pozwalających na ocenę skuteczności podejmowanych oddziaływań wychowawczych oraz zindywidualizowanie prac reedukacyjnych i resocjalizacyjnych;
- diagnozowanie oraz plany pracy w odniesieniu do konkretnego problemu pedagogicznego przez zespół, w skład którego wchodził: wychowawca, psycholog, pedagog, a w niektórych wypadkach również lekarz, co miało dawać gwarancję całościowego i skutecznego doboru środków działania, terapii;
- oddziaływanie na rodzinę i środowisko, podnoszenie kultury pedagogicznej naturalnego środowiska wychowanka, przede wszystkim pedagogizacja rodziny, co zostało uznane za cenną innowację pedagogiczną, zasługującą na upowszechnienie w innych placówkach opiekuńczo-wychowawczych;
- pozostawienie dziecka w jego naturalnym środowisku rodzinnym, opiekuńczym, nieodrywanie dziecka od bliskich, oddziaływanie środowiskowe, raczej przez wsparcie w nauce szkolnej i zaspokojeniu istotnych potrzeb materialnych, jak żywienie czy odzież, ponadto wartościowe zagospodarowanie czasu wolnego;
- bardzo dobrą atmosferę pracy kadr PZOW, koleżeński i partnerski stosunek pracowników pedagogicznych, współpraca;
- poszanowanie godności osobistej dzieci i młodzieży przez wychowawców przy jednoczesnym stawianiu wysokich wymagań „ogniskowcom”, tj. wychowankom;
- wysokie zaangażowanie pracowników PZOW w problemy „młodzieży-ogniskowców”⁷⁵.

Podobne wnioski pokontrolne dotyczące oceny programu działania PZOW przedstawiła komisja powołana przez Radę Naukową Instytutu Badań nad Młodzieżą, działająca pod przewodnictwem Andrzeja Jaczewskiego i zapewniająca władze delegującego Instytutu o „wysokiej przydatności społecznej ognisk i samej koncepcji pracy i różnorodnych form oddziaływań”, których celem było nie tylko poprawienie sytuacji zagrożonego zaniedbaniem dziecka, ale też uzdrowienie rodziny oraz doprowadzenie do jej rekonstrukcji. Komisja IBnM postulowała ponadto „rozpowszechnianie ognisk w innych miejscach”, a dodatkowo skoordynowanie prac PZOW z IBnM, w tym powołanie Łopatkowej w skład Rady Naukowej IBnM⁷⁶.

centralnego, wojewódzkiego i podstawowego, dyrektorzy placówek opiekuńczo-wychowawczych. AAN, KC PZPR, WOiN, LVIII/491, Sprawozdanie z wizytacji PZOW, 2–8 IX 1983, s. nlb.

⁷⁵ Szczególnie pod tym względem wysoko oceniono ogniska „Gdynia” i Muranów”; AAN, KC PZPR, WOiN, LVIII/491, Sprawozdanie z wizytacji PZOW, 2–8 IX 1983, s. nlb.

⁷⁶ ADOP, PZOW, 20, Sprawozdanie Komisji powołanej przez Radę Naukową Instytutu Badań nad Młodzieżą do oceny programu działania PZOW, [b.m.], 24 IX 1983, k. 5–7.

W 1984 r. uczestnicy I Walnego Zjazdu Delegatów Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego – po wysłuchaniu wystąpienia Łopatkowej na temat konfliktu między PZOW a władzami nadzoru pedagogicznego – również powołali specjalny zespół ekspercki, składający się z profesorów Mikołaja Kozakiewicza⁷⁷, Czesława Kupisiewicza, Wincentego Okonia i Bogdana Suchodolskiego, którzy po zapoznaniu się z dokumentacją pracy PZOW oraz protokołami powizytacyjnymi stwierdzili, że PZOW miał charakter eksperymentalny i wyrazili opinię:

Zespół PZOW w oparciu o świadome zastosowanie wskazań teorii psychologicznych i pedagogicznych usiłuje realizować przez nikogo w kraju wcześniej nie stosowane kompleksowe metody resocjalizacji, jak też stara się badać i uogólniać rezultaty swoich własnych poczynań w postaci raportów, artykułów, wreszcie książek. Jest to eksperyment o szczególnym charakterze, gdyż jest podporządkowany w pierwszym rzędzie osiąganiu praktycznych, pozytywnych skutków wychowawczych (ratowaniu dzieci zagrożonych), a dopiero wtórnie pogłębianiu wiedzy o mechanizmach wychowania.

Podstawę teoretyczną tego eksperymentu – jak wskazano – stanowiły m.in. bogate doświadczenia Lisieckiego (właściwego założyciela systemu ogniskowego). PZOW działał według nowatorskiego programu:

Program PZOW jest unikalny i nowatorski przez to, iż usiłuje stworzyć (wychodząc z programu Lisieckiego, jednak znaczenie rozbudowanego i zmodernizowanego) pośrednią formę wychowawczą na pograniczu domu rodzinnego i instytucji państwowej, czyniąc swym programem «pedagogikę serca». Dziecko nie odrywa się i nie izoluje od rodziny, zaś proces wychowania i resocjalizacji obejmuje w równym stopniu dziecko zagrożone, jak i jego środowisko rodzinne. Wymaga to ogromnego poświęcenia i zapału kadry PZOW, jak też niezwykle szerokiego frontu działań resocjalizacyjnych i profilaktycznych. Przypomnijmy tylko niektóre akcje i formy działania, których nie napotkamy w komplecie nigdzie indziej: Pogotowie Rodzinne, Ognisko Rodzin Zastępczych, Dom Matki i Dziecka dla matek uwięzionych, Korespondencyjny Klub Czytelników, Galeria Sztuki Dzieci i Młodzieży, Teatr przy kawie, Bractwo Mimów „Opty”, własny Hufiec Pracy (żeby umożliwić zdobycie własnych pieniędzy), Hotelik dla tych, którzy nie mogą wrócić do domu, specjalne „wczasy rodzinne” z programem wychowawczo-resocjalizacyjnym. Trzeba mieć ogromną energię i zespół pełen poświęcenia, aby to wszystko robić, cechy niezwykle rzadkie w czasach marazmu i byle jakiej pracy. Świadome wykorzystanie twórczości własnej dzieci oraz młodzieży, bogato rozbudowane zajęcia hobbystyczne, celowe korzystanie z wychowawczych możliwości sztuki – oto co czyni program wychowawczy PZOW unikalnym nie tylko w skali kraju, o czym świadczy zainteresowanie pedagogów radzieckich, z Japonii, RFN, Szwecji, NRD, Czechosłowacji, Bułgarii, Danii, studiujących doświadczenia PZOW, pozostających w nim w kontakcie osobistym i listownym⁷⁸.

⁷⁷ Między Marią Łopatkową a Mikołajem Kozakiewiczem istniała bliska relacja o charakterze prywatnym. Rozmowa z dr. Januszem Gmitrukiem, Warszawa, 13 V 2025 (rozmawiała M. Wiśniewska, archiwum prywatne autorki).

⁷⁸ AAN, KC PZPR, WNI/O, LVIII/491, Opinia o wartości społecznej i pedagogicznej działalności PZOW, Warszawa, 6 I 1984, s. nlb.

Szeroko zakrojona – obejmująca różne komórki, w tym KOPD – działalność PZOW, przez to kompleksowa, oferująca różnorodne formy wsparcia środowiskowego, nie była wolna od błędów, czego w swych ocenach nie pomijały żadne ze wspomnianych wyżej gremiów, zalecając działania naprawcze. Wśród zarzutów wymieniano głównie:

- brak podstaw prawnych do działalności struktur pozastatutowych, zwanych przybudówkami, przede wszystkim: KOPD, Korespondencyjnego Klubu Czytelników, Ogniska Rodzin Zastępczych, Interwencyjnej Poradni Rodzinnej, Galerii Sztuki Dzieci i Młodzieży itp. Uznano, że zatrudnianie w nich pracowników było często „bezpodstawne”, a przede wszystkim niezgodne z obowiązującym statutem, obciążające budżet oraz dezorganizujące właściwą pracę ognisk⁷⁹;
- akcyjność, brak systematyczności i stabilności⁸⁰, dublowanie zadań innych organizacji głównie TPD;
- niewywiązywanie się dyrekcji PZOW z obowiązków nadzoru pedagogicznego ognisk (brak systematycznego prowadzenia dokumentacji, brak hospitacji, szkoleń kadry);
- rezygnacja ognisk z pracy w soboty i niedziele, a przez to narażanie wychowanków na pobyt w nieodpowiednich środowiskach;
- brak realizacji zaleceń powizytacyjnych resortu oświaty;
- nieprawidłowości w wykorzystaniu etatów, obliczaniu wynagrodzeń, gospodarowaniu mieniem i wykorzystywaniu lokali ognisk, co uznano za zagrażające podstawom finansowym i narażanie skarbu państwa na straty⁸¹.

Dodatkowo, przedstawiciele resortu oświaty i wychowania w swojej dość miazdzącej krytyce dyrekcji PZOW – w przeciwieństwie do opinii ekspertów pedagogiki – podważali eksperymentalny charakter PZOW, a działalność KOPD uznali za merytorycznie niepowiązaną z ogniskami⁸². Zespół wizytatorów

⁷⁹ ADOP, PZOW, 20, Andrzej Sadowski, dyrektor Departamentu MOiW, Pismo do M. Łopatkowej, dyrektorki PZOW, Warszawa, 16 II 1983, k. 2.

⁸⁰ Podobne oceny formułowali bliscy współpracownicy Łopatkowej: „W wielu sytuacjach Maria podczas tych spotkań – była bardzo emocjonalną osobą, z bardzo dużą wrażliwością, niekonwencjonalną – wykraczała poza swoje uprawnienia dyrektorskie i np. zadbała, żeby przenocować jakieś dziecko-«uciekiniera» z domu, czy takie, które zostało gdzieś zatrzymane. Wysyłała nas na wywiady do ich domów, placówek ich pobytu, np. domów dziecka, szkół. Bo ktoś coś napisał, przysłał anonim, ktoś zadzwonił o pomoc do ognisk wychowawczych... bezprawnie zupełnie. Maria wtedy kazała rzucać całą robotę, jechać i sprawdzać. Jeździliśmy na te wywiady do rodziny. O dziwo nikt nas nigdy nie pobił. Hasło: »jesteśmy od pomocy« – otwierało drzwi. Zaczęto mieć do Marii pretensje. To nawet nie chodzi, że ktoś donosił. Ponieważ to było nieformalne (nasze interwencje), robiło się to kłopotliwe i dość niebezpieczne, obawy, że władze rozwiążą ogniska wychowawcze, odwołają Marię Łopatkową”, Powstanie KOPD. Rozmowa z Mirosławą Kałąną...

⁸¹ AAN, KC PZPR, WNiO, LVIII/491, Podstawowe fakty zawarte w sprawozdaniu z wizytacji PZOW, 10 I 1983, s. nlb.

⁸² Ibidem, Sprawozdanie z wizytacji PZOW, 2–8 IX 1983, s. nlb.

nie zaakceptował faktu „rozbudowania struktur pozastatutowych”⁸³, w tym KOPD. Trudności dostrzegali również eksperci, nawet ci pozytywnie nastawieni do eksperymentu pedagogicznego Łopatkowej. Przede wszystkim przyznali, że przypadki naruszania przepisów oraz nieprawidłowości w zakresie gospodarki finansami przez kierownictwo PZOW powinny zostać wyjaśnione. Uznano również, że dyrekcja PZOW wykraczała poza zakres swoich kompetencji. Nie domagano się jednak „nakazu likwidacji działających form”. Tłumaczono:

Istota konfliktu [między resortem oświaty a dyrekcją PZOW] leży w płaszczyźnie psychologicznej raczej niż merytorycznej, jest to zderzenie entuzjazmu i twórczości z wymogami ładu i dyscypliny finansowej i administracyjnej. Celem nadrzędnym przy podejmowaniu decyzji, naszym zdaniem, winno być dobro dziecka i pożytek społeczny działań PZOW. Tam, gdzie łamanie przepisów czy wytycznych wynika z zaniedbania, czy też beztroski Kierownictwa, trzeba przywrócić stan legalny, jednak bez niweczenia samej działalności. Tam, gdzie potrzebna i cenna działalność nie mieści się w ramach przepisów i wytycznych, a naruszanie przepisów nie jest winą Kierownictwa, lecz oczywistej niemożności działania w ramach istniejących i ustalonych dla wszystkich placówek ujednoczonych przepisów, trzeba zmienić przepisy, stworzyć szczególne regulacje prawne i finansowe dla PZOW, gdyż sama placówka jest wyjątkową i nieszablonową. Skoro jakaś cenna inicjatywa, godna wypróbowania w skali eksperymentalnej, wykracza poza uprawnienia statutowe, trzeba zmienić statut w odpowiednim zapisie, a nie przycinać aktywności PZOW do zbyt ciasnych ram statutu, który uchwalony był w roku 1956, czyli przed bez mała 30 lat i jest od dawna anachroniczny. Rutynowe przepisy i przestarzałe wymogi statutowe wprowadzają władze oświatowe w kłopotliwą i niewygodną sytuację, iż stają się one z konieczności likwidatorami cennych społecznie i unikalnych poczynań, jak też w wyniku tego zyskują pozór obrońców schematyzmu wychowawczego i bezdusznych biurokratów⁸⁴.

W tym okresie na łamach prasy, w tym „Prawa i Życia” przetoczyła się burzliwa dyskusja – za i przeciw Łopatkowej – do której włączył się Zarząd Koła Wychowanków. Byli wychowankowie Lisieckiego sformułowali negatywną opinię o sposobie sprawowania urzędu przez Łopatkową. Do najważniejszych błędów zaliczano: odejście PZOW od idei założycielskich Lisieckiego, wprowadzanie kontrowersyjnych w ich ocenie rozwiązań i rekrutacji do ognisk: „w ogniskach jest młodzież normalna i z dewiacjami”, „poprawna, ale i po najrozmaitszych kolizjach m.in. z prawem”. Krytykowano koedukacyjność, indywidualne podejście do wychowanków, pracę w kameralnych grupach, znajomość przez dzieci Deklaracji Praw Dziecka ONZ przy braku – jak zarzucano – wiedzy o podstawowych obowiązkach. Ponadto razić miał fakt, że dyrektorka ognisk – w przeciwieństwie do nieszukającego rozgłosu

⁸³ Ibidem, Opinia w sprawie merytorycznej oceny PZOW, 6 I 1984, s. nlb.

⁸⁴ Ibidem, Opinia o wartości społecznej i pedagogicznej działalności PZOW, Warszawa, 6 I 1984, s. nlb.

założyciela – cieszyła się popularnością, dość powszechnym uznaniem i udzielała się w mediach⁸⁵.

W styczniu 1984 r. prezes NIK w piśmie do Kazimierza Barcikowskiego, sekretarza KC PZPR, przesłał dokumentację dotyczącą wizytacji PZOW i kontroli sposobu pełnienia funkcji dyrektorskich przez Łopatkową, zaznaczając:

dr Maria Łopatkowa jest zasłużonym i zaangażowanym społecznie pedagogiem, wnoszącym wiele nowych wartości moralnych dla dobra dzieci, szczególnie pochodzących ze środowisk dotkniętych demoralizacją społeczną. Jednocześnie chciałabym nadmienić, że te wysokie walory pedagogiczno-społeczne nie idą w parze z umiejętnościami organizatorskimi i kierowniczymi. Nie powinno się więc jej powierzać stanowisk, gdzie predyspozycje te są nieodzowne, zwłaszcza w sytuacji konieczności zarządzania i dysponowania znacznymi środkami finansowymi. [...] wyniki kontroli będą przekazane Ministrowi Oświaty i Wychowania, który na tej podstawie powinien również wyciągnąć wnioski personalne⁸⁶.

Do katalogu wykroczeń dodano brak lub niekonsekwencje w pobieraniu opłat od rodzin wychowanków za pobyt dzieci w ogniskach. Stwierdzono, że „część winy” ponosiło również Ministerstwo Oświaty i Wychowania, ponieważ nieprawidłowości narastały latami, a Departament Ekonomiki Oświaty akceptował budżet PZOW i przyjmował błędnie przygotowane sprawozdania. Z obowiązków nadzoru merytorycznego nad PZOW miał się z kolei nie wywiązywać Departament Kształcenia Specjalnego, Profilaktyki i Resocjalizacji. Kontrola NIK wykazała, że resort oświaty nie ustosunkował się do projektów zaktualizowanych statutów, przedłożonych przez dyrekcję PZOW jeszcze w 1974 i 1982 r., co sprawiało, że nowe rozwiązania i struktury funkcjonowały poniekąd w próżni prawnej⁸⁷.

Łopatkowa słała do Wydziału Oświaty i Nauki KC PZPR pisma wyjaśniające, powołując się na opinie ekspertów i społeczną „opłacalność nowatorskich działań ognisk”⁸⁸. Tłumaczyła się też z wydatków, uznanych przez NIK za nieprawidłowe, a opiewające na kwotę ok. 11 mln zł⁸⁹. Do sprawy odniósł się finalnie również prof. Bolesław Faron, minister oświaty i wychowania, który w piśmie do komórek partyjnych wyjaśniał:

Jej [Łopatkowej] liczne interwencje kierowane do instancji partyjnych i władz państwowych poważnie utrudniały nadzór nad funkcjonowaniem placówki. Ministerstwo

⁸⁵ Ibidem, Zarząd Koła Wychowanków, List byłych wychowanków K. Lisieckiego „Dziadka” do redakcji „Prawo i Życie” i do wiadomości Ministra Oświaty i Wychowania, [1983], s. nlb.

⁸⁶ Ibidem, Pismo prezesa NIK do Kazimierza Barcikowskiego, sekretarza KC PZPR, Warszawa, 12 I 1984, s. nlb.

⁸⁷ Ibidem, Julian Pelczarski, dyrektor Zespołu Oświaty i Kultury NIK, Notatka o wynikach kontroli PZOW w Warszawie, 11 I 1984, s. nlb.

⁸⁸ Ibidem, M. Łopatkowa, Pismo do Henryka Bednarskiego, sekretarza KC PZPR, Warszawa, 6 III 1984, s. nlb.

⁸⁹ Ibidem; AAN, KC PZPR, WNiO, LVIII/491, M. Łopatkowa, Pismo do J. Pelczarskiego, dyrektora Zespołu Oświaty i Kultury NIK, Warszawa, 26 II 1984, s. nlb.

Oświaty i Wychowania przeprowadziło wizytację PZOW po raz pierwszy w 1981, a następną w 1982 r. W wyniku obu wizytacji wydano zalecenia [...]. Dyrekcja placówki nie zrealizowała tych zaleceń. Uczyniła je natomiast przedmiotem krytyki w licznych artykułach prasowych. Kontrola przeprowadzona w roku 1983 przez NIK, a także kolejna wizytacja zorganizowana przez Ministerstwo Oświaty i Wychowania, stwierdziły [...] dalsze naruszanie dyscypliny finansowej i zasad gospodarności⁹⁰.

Uzasadniano m.in., że KOPD jako stowarzyszenie zarejestrowane, powinien funkcjonować zgodnie ze swym statutem, nie obciążając budżetu PZOW i nie zajmując pomieszczeń, które miały służyć dzieciom, pozostającym pod opieką ogniska „Starówka” w Warszawie⁹¹.

Dodać należy, że KOPD był ponadto poddany osobnej kontroli przez inspektorów stołecznych Wydziału Spraw Społeczno-Administracyjnych Urzędu m.st. Warszawy i to już na początku działalności. Wyniki kontroli były pozytywne, co nie znaczy, że bez zaleceń pokontrolnych natury formalnej i uwag odnośnie do: uporządkowania dokumentacji i sposobów jej archiwizacji, ukonstytuowania sądu koleżeńskiego i komisji rewizyjnej, opracowania regulaminów wewnętrznych, sfinalizowanie sprawy porozumień współpracy z organami administracji państwowej⁹².

W czerwcu 1984 r. w siedzibie PZOW Łopatko zorganizowała spotkanie z kierownictwem PZOW, wychowawcami, a także przedstawicielami Sejmowej Komisji Oświaty, Wychowania, Nauki i Techniki, PRON, KOPD, Ministerstwa Oświaty i Wychowania, Kuratorium Oświaty i Wychowania oraz redaktorami licznych tytułów prasy codziennej. Zwróciła się do zebranych z apelem o „walkę na argumenty w imię dobra dziecka”, po czym oprotestowała wyniki kontroli. Ze strony uczestników spotkania padły propozycje opracowania nowego statutu, a przedstawiciele resortu oświaty oraz kuratorium zapewniali, że dorobek PZOW będzie zachowany, a nawet odtworzony w innych miejscowościach, ponieważ ogniska stały się ważnym elementem systemu opiekuńczo-wychowawczego i przynosiły pożądane efekty pedagogiczne. Podkreślano, że administracja oświatowa wspiera PZOW⁹³. Ostatecznie jednak nie doszło do porozumienia między dyrekcją PZOW a resortem oświaty. Jeszcze w tym samym miesiącu do Wydziału Nauki i Oświaty KC PZPR wpłynęła informacja o rezygnacji Łopatkowej z urzędu dyrektora PZOW⁹⁴.

⁹⁰ AAN, KC PZPR, WNiO, LVIII/491, Bolesław Faron, Pismo do H. Bednarskiego, sekretarza KC PZPR, Warszawa, 17 II 1984, s. nlb.

⁹¹ Ibidem, B. Faron, Pismo do H. Bednarskiego, sekretarza KC PZPR, Warszawa, 17 II 1984, s. nlb.

⁹² AIPN, 1585/19621, Protokół z kontroli przeprowadzonej w KOPD 15 II 1981, k. 77–83; ibidem, Notatka w sprawie działalności KOPD, Warszawa, 1982, k. 104.

⁹³ AAN, KC PZPR, WNiO, LVIII/491, Anna Bąkowska, wicekurator Kuratorium Oświaty i Wychowania w Warszawie, Notatka służbowa, 14 VI 1984, s. nlb.

⁹⁴ Ibidem, Hanna Strzała, Pismo do Henryka Świątnickiego, [Warszawa], 15 VI 1984, s. nlb.

Komitet został afiliowany przez resort sprawiedliwości i był częściowo finansowany z budżetu państwa, zachował jednak niezależność działania – jak oceniała Mirosława Kałużna. Środki pozwalały na etatowe zatrudnienie 15 osób (pedagogów, psychologów, prawników oraz pracowników finansowo-administracyjnych), zorganizowanie wielu wydarzeń, takich jak zjazdy działaczy, szkolenia, akcje w szkołach i inne. W latach osiemdziesiątych liczył około 1000 członków. Przeprowadził liczne kampanie i wniósł istotny wkład w poprawę sytuacji dzieci. Domagał się zakazu stosowania kar cielesnych („wychowanie bez bicia”, „nagroda jest lepsza od kary”), przeciwdziałania chorobie sieroczej dzieci hospitalizowanych („otwarte [dla rodziców] drzwi do szpitali dziecięcych”), zakładania domów matki i dziecka przy zakładach karnych (podtrzymanie więzi dziecka z osadzoną matką), organizowania dni integracyjnych w przedszkolu („do przedszkola bez płaczu”) i wiele innych, które dziś wydają się oczywiste, a jeszcze niedawno budziły sprzeciw. Podstawy finansowe działalności KOPD były nadal kruche, a kierownictwu przyszło stoczyć jeszcze niejedną walkę o przetrwanie⁹⁵. Obecnie KOPD jako organizacja pozarządowa prowadzi na terenie całego kraju niemal 20 oddziałów, w których specjaliści oferują rodzinom wsparcie, poradnictwo prawne, psychologiczno-pedagogiczne, terapię, mediację, szkolenia i warsztaty. Podejmowane kampanie mają na celu uwrażliwianie społeczeństwa na krzywdę dzieci i poszanowanie praw najmłodszych⁹⁶.

Zakończenie

W krajach socjalistycznych instytucjonalna opieka nad dziećmi była zasadniczo zmonopolizowana przez państwo i rozdzielona między dwa resorty – resort zdrowia nadzorował opiekę nad dziećmi do 3. roku życia, natomiast placówki opiekuńczo-wychowawcze dla dzieci od 3. do 18. roku życia pozostawały w gestii resortu oświaty. Tymczasem w PRL doszło do oddolnego zawiązania się organizacji społecznej, która wykraczała poza utarte ramy. Jej celem było nie tylko doraźne reagowanie na przejawy naruszania i łamania praw dziecka oraz propagowanie wiedzy na ten temat, ale też – z racji współpracy z ekspertami z wielu dziedzin – realnego wpływu na obowiązujące prawodawstwo w kierunku większego respektowania interesu najmłodszych. Ruch społeczny nakładał się na międzynarodowe zainteresowanie prawami człowieka, a także wychodził naprzeciw rodzinie w okresie kryzysu gospodarczego PRL z początku lat osiemdziesiątych. Komitet interweniował, poruszał instytucje partyjno-rządowe, chroniąc dzieci – w tym te pochodzące z rodzin internowanych w stanie wojennym. Jego liderka – Maria Łopatkowa – występowała z otwartą krytyką

⁹⁵ Powstanie KOPD. Rozmowa z Mirosławą Kałużną...; M. Kałużna, op. cit., s. 195–201.

⁹⁶ Zob. Komitet Ochrony Praw Dziecka, <https://kopd.pl/o-kopd/historia/> (dostęp: 15 II 2025).

Ministerstwa Oświaty i Wychowania, podejmowała samodzielnie doraźne akcje pomocy zagrożonym dzieciom i ich rodzinom, co wymykało się spod kontroli resortu oświaty. Domagała się ponadto całościowej reorganizacji systemu opieki nad dzieckiem w PRL. Ostatecznie doszło do ostrego skonfliktowania stron, odsunięcia Łopatkowej od kierownictwa ogniskami wychowawczymi, ale także do faktycznego wyodrębnienia Komitetu ze struktur PZOW. Działalność KOPD na rzecz praw i dobra najmłodszych obywateli okazała się prekursorką, wyprzedziła swoje czasy i od ponad czterdziestu lat trwa do dzisiaj.

The First behind the Iron Curtain. The Beginnings of the Committee for the Protection of Children's Rights

The Committee for the Protection of Children's Rights (Komitet Ochrony Praw Dziecka), established in the Polish People's Republic in 1981, was a pioneering and unique social initiative of this type in the Eastern Bloc countries in the second half of the twentieth century. The basis for its activities was the international legal instrument for the protection of children's rights – the Declaration of the Rights of the Child of 1959. The Committee's work was multi-pronged and included: ongoing responses to cases of violations of children's rights, influencing the formation and changes in the law regarding the legal status and welfare of the child, and disseminating knowledge about children's rights. The initiator and founder of the Committee was the distinguished, popular teacher Maria Łopatkowa, also the director of the State Centre of Children Daycare Facilities (Państwowy Zespół Ognisk Wychowawczych). She criticised the then model of child care and proposed reforming the system to empower children and foster cooperation with families. The Committee, initially operating at the State Centre of Children Daycare Facilities, gradually separated from it and developed its own structures – central (national) and local. Its tasks and formula proved so universal that they have endured for over forty years and, in accordance with the updated Statute, continue to serve the child and his family to this day.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych,

Instytut Badania Prawa Sądowego

Komitet Centralny PZPR

Komitet Centralny PZPR, Wydział Oświaty i Nauki

Ministerstwo Oświaty i Wychowania

Polska Agencja Prasowa SA

Telewizja Polska SA

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej

Archiwum Państwowe w Warszawie, Archiwum Dokumentacji Osobowej i Płacowej w Miłanówku

Archiwum Sejmowe, Kancelaria Sejmu

Sejm VI kadencji

Sejm VII kadencji

Biblioteka Sejmowa, Biuletyn Komisji Oświaty i Wychowania

Źródła publikowane

Dz.U. 1977, nr 38, poz. 167, Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia XII 1966 r.

Opracowania

- Balcerek M., *Międzynarodowa ochrona dziecka*, Warszawa 1988.
- Balcerek M., *Prawa dziecka*, Warszawa 1986.
- Bochwic T., *Narodziny i działalność Solidarności Oświaty i Wychowania 1980–1989 (w świetle dokumentów NSZZ Solidarność i relacji jej działaczy*, mps pracy doktorskiej, Warszawa 2006.
- Bochwic T., *Narodziny i działalność Solidarności Oświaty i Wychowania 1980–1989*, Warszawa 2000.
- Budyta W., *Ogniska Wychowawcze „Dziadka” Lisieckiego – historia i współczesność*, „Pedagogika Społeczna” 2023, nr 4, s. 127–140.
- Dobro pojemne jak krzywdą. Prawna ochrona dziecka. Deklaracje a rzeczywistość*, red. J. Mazurkiewicz, P. Mysiak, Wrocław 2017.
- Inglot T., Szikra D., Rań C., *Mothers, Families, or Children? Family Policy in Poland, Hungary, and Romania, 1945–2020*, Pittsburgh 2022.
- Jach A., *Akt końcowy KBWE i jego wpływ na instytucjonalizację ruchu praw człowieka w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej 1975–1991 (wybrane aspekty)*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2017, nr 2(13), s. 157–175.
- Jarosz D., *Rzeczy, ludzie, zjawiska. Studia z historii społecznej stalinizmu w Polsce*, Warszawa 2017, s. 107–108.
- Kaelble H., *A Social History Europe 1945–2000. Recovery and Transformation after Two World Wars*, New York – Oxford 2013.
- Kątna M., *Komitet Ochrony Praw Dziecka – wczoraj, dziś, jutro*, w: *Prawa dziecka: deklaracje i rzeczywistość*, red. J. Bińczycka, Kraków 1999, s. 195–201.
- Kolska-Lach B., *Ochrona praw dziecka w praktyce funkcjonowania Terenowego Komitetu Ochrony Praw Dziecka w Poznaniu*, w: *Prawa dziecka. Konteksty prawne i pedagogiczne*, red. M. Andrzejewski, Poznań 2012, s. 81–88.
- Kosiński K., *Historia pijañstwa w czasach PRL. Polityka – obyczaje – szara strefa – patologie*, Warszawa 2008.
- Kosiński K., *Nastolatki ‘81: świadomość młodzieży w epoce „Solidarności”*, Warszawa 2002.
- Krawczak-Chmielewska A., *O rozwoju praw dziecka w Polsce i na świecie*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” 2017, t. XVI, nr 2, s. 11–23.
- Kula M., *Buława w plecaku? Uwagi o awansie społecznym w dziejach*, „Kultura i Społeczeństwo” 2014, nr 4, s. 13–26.
- Lindkvist L., *1979: A Year of the Child, but Not of Children’s Human Rights*, „Diplomatica” 2019, t. I, p. 202–220.
- Łączkowska M., *Instytucjonalna ochrona praw dziecka w Polsce*, w: *Prawa dziecka. Konteksty prawne i pedagogiczne*, red. M. Andrzejewski, Poznań 2012, s. 89–106.
- Łopatka A., *Dziecko. Jego prawa człowieka*, Warszawa 2000.
- Ødegaard E.E., Borgen J.S., *Childhood Cultures in Transformation: 30 Years of the UN Convention on the Rights of the Child in Action towards Sustainability*, Leiden–Boston 2021.
- Ogniska „Dziadka” Lisieckiego*, zebrał i oprac. K. Dąbrowski et al., Warszawa 2007.
- Pohoski M., Domański H., *O ruchliwości społecznej w Polsce*, przedm. K. Zagórski, Warszawa 2004.
- Prawa dziecka i edukacja o prawach dziecka. Historia, teoria, praktyka*, oprac. i red. M. Połowniak-Dąbrowska, Warszawa 2019.

- Ruble A.N., *Entangled Emancipation. Women's Rights in Cold War Germany*, Toronto 2023.
- Sacotte K., Tomlin B., Judkins A., Brunelli L., *The Evolution of Global Child Rights. Protecting the Vulnerable*, Cham 2023.
- Słomczyński K.M., Dubrov J.K., Tomescu-Dubrow I., *Polish Sociology and Investigations into social class and stratification 1945–2015*, w: *Dynamics of Class and Stratification in Poland*, red. I. Tomescu-Dobrow et al., New York 2017, s. 13–38.
- Smolińska-Theiss B., *30-lecie Konwencji o Prawach Dziecka – edukacyjne dziedzictwo Janusza Korczaka*, „Pedagogika Społeczna” 2020, nr 2, s. 11–26.
- Smyczyński T., *Czy jest potrzebna Konwencja o prawach dziecka? Geneza i funkcje Konwencji*, w: *Prawa dziecka. Konteksty prawne i pedagogiczne*, red. M. Andrzejewski, Poznań 2012, s. 9–17.
- Stadniczeńko D., *Komitet Praw Dziecka ONZ. Rola i znaczenie. Komentarze*, Lublin 2019.
- Szcześniak M., *Poruszeni. Awans i emocje w socjalistycznej Polsce*, Warszawa 2023.
- Śliwerski B., *Łopatkowa Maria*, w: *Encyklopedia dzieciństwa*, red. D. Waloszek, https://encyklopediadziecinstwa.pl/index.php/%C5%81opatkowa_Maria (dostęp: 11 II 2025).
- Wiśniewski L., *Geneza Konwencji o prawach dziecka i stosunek jej norm do innych aktów prawa międzynarodowego*, w: *Konwencja o Prawach Dziecka – analiza i wykładania*, red. T. Smyczyński, Poznań 1999, s. 11–18.
- Zaremba M., *Wielkie rozczarowanie: geneza rewolucji Solidarności*, Kraków 2023.

Netografia

- Andrzejewski M., „Polski wkład w uchwalenie Konwencji o Prawach Dziecka”, wykład inauguracyjny podczas ogólnopolskiej konferencji naukowej „Prawa dziecka w badaniach IWS – 35 lat Konwencji o Prawach Dziecka”, Warszawa, 18 XI 2024, https://www.youtube.com/watch?v=BZzlqZev_H4 (dostęp: 2 VI 2025).
- Komitet Ochrony Praw Dziecka, Historia, <https://kopd.pl/o-kopd/historia/> (dostęp: 15 II 2025).
- Komitet Ochrony Praw Dziecka, Statut, 16 IV 2018, <https://kopd.pl/o-kopd/statut/> (dostęp: 10 II 2025).
- Łopatko Maria (1927–2016)*, <https://biblioteka.sejm.gov.pl/> (dostęp: 10 II 2025).
- Mirosława Kątna*, <https://orka.sejm.gov.pl/ArchAll2.nsf/4RP/165> (dostęp: 16 II 2025).

Monika Wiśniewska – dr nauk humanistycznych w zakresie historii, adiunkt Instytutu Historii Nauki im. Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, redaktor rocznika „Rozprawy z Dziejów Oświaty”. Zainteresowania naukowe: historia wychowania i opieki nad dzieckiem w krajach socjalistycznych. E-mail: mwisniewska@ihnpn.pl.

Monika Wiśniewska – PhD in History, assistant professor at the L. & A. Birkenmajer Institute for the History of Science, Polish Academy of Sciences; editor-in-chief of the annual *Rozprawy z Dziejów Oświaty*. Research interests: history of child upbringing and care in socialist countries. E-mail: mwisniewska@ihnpn.pl.